

Levensstijlen binnen de nieuwe middenklasse

Differentiatie op basis van beroepssector

Inleiding

De manier waarop mensen hun vrije tijd doorbrengen, hangt samen met de positie die zij in de samenleving innemen (Bourdieu 1984, Kraaykamp & De Graaf 1995). Soms is dat verband eenvoudig op inhoudelijke interesses terug te voeren, zoals wanneer een tuinder in zijn vrije tijd de Floriade bezoekt of een webdesigner ook in het weekend op het internet rondsurft. Vaak is het verband op het eerste gezicht echter minder voor de hand liggend. De relatie tussen vrijetijdsbesteding, of levensstijl, en maatschappelijke positie wordt dan in de regel geïnterpreteerd in termen van meer algemene onderliggende achtergrondkenmerken of vaardigheden waarover men beschikt (milieu van herkomst, opleiding, beroepsstatus). Hoewel zulke concepten zeer behulpzaam zijn bij het verklaren van min of meer globale klassenverschillen in levensstijl, bieden zij niet direct een antwoord op de vraag hoe het mogelijk is dat er *binnen* bepaalde klassen zo'n grote, en volgens velen toenemende, variëteit aan levensstijlen en opvattingen te zien is (voor differentiatie binnen de service klasse, zie bijv. De Graaf & Steijn 1997). Mogelijk spelen verschillen in andere kenmerken dan gezinsachtergrond, scholing of status hierbij een rol. Daarbij valt te denken aan zaken als materiële bezittingen, levensfase, woonomgeving of gezinssituatie, die gezien kunnen worden als algemene randvoorwaarden waaronder de vrije tijd wordt ingevuld. In dit artikel wordt echter gezocht naar aanvullende kenmerken van de beroepspositie die binnen de nieuwe middenklasse verschillen in smaak en consumptie in de vrije tijd kunnen verklaren. Daarbij gaat de aandacht met name uit naar de betekenis van het onderscheid

---

* Met dank aan Hans Mommaas en Wim Knulst voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

tussen ambtenaren, zelfstandigen en werknemers in het bedrijfsleven. Wat is de invloed van iemands beroepssector op diens levensstijl? Deze vraag wordt gesteld in navolging van Britse onderzoekers als Martin (1998) en Savage et al. (1992) die betogen, en deels empirisch verifiëren, dat deze kenmerken leiden tot verschillende levensstijlen binnen de nieuwe middenklasse.

De nieuwe middenklasse

Hoger opgeleiden blijken steeds vaker geneigd tot deelname aan vormen van vrijetijdsbesteding die niet bepaald uitblinken in complexiteit (Van den Broek 1999; Van Eijck, De Haan & Knulst 2002). Zo bekijkt een toenemend deel van deze groep sportwedstrijden, zijn ze gemiddeld vaker in de kroeg te vinden dan lager opgeleiden, en lezen met name de mannen in deze groep veel minder literatuur dan ze intellectueel zouden aankunnen. Wie in staat is tot het verwerken van complexe informatie, wenst zich in de regel geenszins te houden aan een streng dieet van cognitief uitdagende bezigheden. Ook het hebben van een hoge beroepsstatus betekent niet dat men voortdurend uit is op dure, deftige of fijnzinnige vormen van vrijetijdsbesteding. Mede door de sterke toeloop richting hooggekwalificeerde arbeid ontberen velen de socialisatie in legitieme cultuur die vroeger vaker onderdeel uitmaakte van de opvoeding, inclusief de opleiding, van degenen die een prestigieuze baan wisten te bemachtigen. Wie een aantrekkelijke maatschappelijke positie veroverd, hoeft nu niet meer zo nodig 'aan cultuur te doen', omdat de gedragsvoorschriften voor personen met een hoge status minder stringent zijn dan voorheen. Normen omtrent wat 'hoort' en wat 'niet hoort' zwakken volgens Groenman (1961) af naarmate er meer opwaarts mobiele nieuwkomers tot de hogere klassen toetreden. Zonder geheel van hun prestige te zijn beroofd, zijn kunst en cultuur mede daarom in toenemende mate slechts één van de vele alternatieve vrijetijdsbestedingen waaruit men relatief vrijelijk een keuze kan maken. Het bezitten van een bepaalde status of intellectuele vaardigheden lijken derhalve hooguit nog *noodzakelijke* – maar steeds minder *voldoende* voorwaarden voor deelname aan vrijetijdsactiviteiten die als complex of anderszins prestigieus worden beschouwd.

Een vrijetijdspatroon waarin legitieme en populaire activiteiten worden gecombineerd, is dus vooral onder hoger opgeleiden sterk opgekomen (De Haan & Knulst 2000; Van Eijck 1999; Van Eijck & Van Rees 2000). Deze groep valt qua sociaal-economische achtergrond goeddeels samen met wat wel de nieuwe middenklasse wordt genoemd (zie bijv. Featherstone 1991; Wynne

1998). Zij kiest haar vrijetijdsbesteding uit een uitdijend arsenaal aan activiteiten. Dit biedt enerzijds meer ruimte voor levensstijldifferentiatie binnen de hogere- en middenklassen, maar kan anderzijds ook tot het vervagen van verschillen leiden indien een grote groep als breedgeoriënteerde culturele omnivoren kan worden bestempeld.

De nieuwe middenklasse is echter moeilijk af te bakenen en daarom is deze term op zichzelf niet zo informatief. Willen we nagaan of de omnivore levensstijl zich laat koppelen aan sociale groepen, dan zullen we concreter moeten worden. Daarbij wil ik me niet druk maken over het bepalen van specifieke klassengrenzen, maar veeleer op zoek gaan naar factoren die de kans op bepaalde levensstijlgebonden activiteiten beïnvloeden. Daarvoor is het noodzakelijk om aandacht te besteden aan de 'beweeglijkheid' van sociale posities of het ontstaan van nieuwe groepen – en dus van nieuwe belangen.

Eerder onderzoek naar de relatie tussen levensstijldifferentiatie en maatschappelijke posities benadrukt het belang van specifieke (inhoudelijke) beroepskenmerken, alsmede de ontstaansgeschiedenis van beroepsgroepen. Bourdieu (1984) noemt een aantal beroepsgroepen die hij typerend acht voor zijn variant van de nieuwe middenklasse: de *nieuwe petite bourgeoisie*. Hij spreekt van de nieuwe banen die zijn gecreëerd in de private sector (p. 304), van degenen die werkzaam zijn in beroepen waarin nadruk ligt op (re-)presentatie (marketing, pr, styling), waarin symbolische goederen en diensten worden geproduceerd (relatietherapie, loopbaanadvies, diëtetiek) en waar het gaat om culturele productie en organisatie (jongerenwerk, werk voor radio, televisie of tijdschriften; p. 359). Deze groep onderschrijft in belangrijke mate wat Bourdieu een *fun ethic* noemt. Plezier wordt een plicht en wie geen lol kan hebben, is in de ogen van deze nieuwe *petite bourgeoisie* een mislukking (p. 367).

Savage et al. (1992) concluderen dat consumptiepatronen binnen de middenklasse uiteenvallen in drie globale varianten die gekoppeld kunnen worden aan specifieke groepen. Ook hier gaat het om differentiatie op basis van andere beroepskenmerken dan alleen de status of klasse. De eerste groep zijn de *public sector welfare professionals* die volgens Savage et al. een ascetische levensstijl voeren. Deze groep wordt ook door Bourdieu beschreven als een relatief intellectuele groep met veel cultureel – maar weinig economisch kapitaal. Als tweede worden de *managers and government bureaucrats* genoemd, met hun onopvallende, weinig gedifferentieerde levensstijl (*undistinctive*). Deze groep komt bij Bourdieu niet voor, volgens Savage et al. omdat degenen die hiertoe

behoren in Frankrijk veel vaker hoger opgeleid zijn, en dus in cultureel opzicht kapitaalkrachtiger, dan in Groot-Brittannië het geval is. Ten slotte worden de *private sector professionals and specialists* met hun postmoderne levensstijl onderscheiden. Deze groep is herkenbaar als de Britse nieuwe *petite bourgeoisie*, hoewel deze levensstijl volgens Savage et al. niet beperkt blijft tot de *up-and-coming*, min of meer marginale elementen van de groep die in de hogere regionen van het bedrijfsleven werkzaam is. Als drijvende krachten achter de postmoderne levensstijl zien Savage et al. (1992: 129) '(t)he professionally educated workers who work in the private sector (...) it is especially this group that has come to the fore with the rapid rise of the new service sectors such as financial services, advertising, property and personnel management. This, in turn, suggests that "post-modern" culture may well be associated with a social group that is becoming culturally, socially and economically dominant in contemporary Britain. This group is discovering, for the first time, that cultural assets need not depend on the legitimacy offered by the state.'

Deze postmoderne groep onderneemt allerlei verschillende activiteiten die voor een vorige generatie nog als tamelijk exclusief golden, zoals het bijwonen van opera's en klassieke concerten, ski-vakanties of verre reizen. Bijna alles is mogelijk en weinig is nog echt bijzonder. Savage et al. leggen daarbij nogal wat nadruk op de consumptie van luxe goederen en activiteiten. Het wegvallen van traditionele onderscheidingen is voor hen bij uitstek zichtbaar in de kennelijke achteloosheid waarmee glazen port en champagne achterovergeslagen worden – en daarmee beroofd van hun associaties met exclusiviteit of bijzondere gelegenheden. Het beeld dat zij schetsen, lijkt sterk op de profielschets van de yup uit de jaren tachtig, alsof met name economische scheidslijnen vervagen.

Brooks (2000), die zich baseert op Amerikaanse impressies, is daarentegen van mening dat deze groep juist nadrukkelijk geen yup wil zijn. Hij beargumenteert dat het gegeven dat een hoge status steeds meer is voorbehouden aan degenen met een hoge opleiding (de *brainy classes*), ertoe leidt dat er bij het spenderen van het genereuze inkomen sprake is van 'financial correctness'. Men wil zich niet opzichtig wentelen in luxe, maar wendt de financiële hulpbronnen liever aan om uiting te geven aan – al dan niet vermeende – creativi-

---

1 Het Franse hoger onderwijs is veel gecentraliseerder dan het Britse (en het Nederlandse) en het doet een veel sterker beroep op culturele kennis en vaardigheden (Green 1990). Daardoor mag van hoog opgeleide Fransen sowieso een grotere belangstelling voor traditionele cultuur (de canon) verwacht worden.

2 Brooks heeft het over *the new upper class*.

teit (tuinaanleg, interieur), een behoefte aan kwalitatief hoogstaande goederen voor dagelijks gebruik (kookeiland, veilige gezinsauto) en vitale vormen van vrijetijdsbesteding (mountainbike, thermoslaapzak). Hij schetst een groep die zich vanwege haar afkomst en opleiding gedeeltelijk bohémien voelt, maar tegelijk beschikt over hulpbronnen die de bourgeoisie niet zouden misstaan, hetgeen leidt tot een mengeling van voorheen ondenkbare levensstijlelementen. Brooks bestempelt deze *bourgeois bohémians* (*bobos*) daarom als 'the great reconcilers'.

Hulpbronnen en veranderende beroepsloopbanen

Bourdieu leden van de nieuwe *petite bourgeoisie* bevinden zich, net als Savages postmoderne klassefractie en Brooks' *bobos*, voor een belangrijk deel in beroepen die gericht zijn op relatief nieuwe vormen van symbolische en culturele productie. Bourdieu veronderstelde dat dergelijke beroepen, vanwege hun onzekere beloning, met name aantrekkelijk waren voor personen die uit de hogere milieus afkomstig waren maar hun gunstige uitgangssituatie niet hadden kunnen verzilveren in de vorm van diploma's die uitzicht boden op een prestigieuze beroepspositie (p. 357-358). Deze groep zou beschikken over voldoende economisch, sociaal en cultureel kapitaal (in belichaamde staat) om met een gereede succeskans de gok te wagen.

Nog altijd worden er voortdurend allerlei nieuwe diensten gecreëerd; denk aan de enorme toename van consultants op het terrein van organisatieverandering of marketing, of aan de nieuwe diensten en belevenissen die in de vrijetijdsindustrie aangeboden worden. Dergelijke nieuwe beroepen stellen volgens Martin (1998) ook steeds weer nieuwe eisen aan hun beoefenaren. Hij benadrukt dat het niet louter gaat om het inzetten van nieuwe combinaties van bestaande hulpbronnen, maar dat men zich meer en meer op unieke persoonlijke kwaliteiten beroept in plaats van op gestandaardiseerde kwalificaties. Volgens Martin moeten deze professionals zich presenteren als aanbieders van een unieke dienst die sterk aan hun persoon gekoppeld is. Hij acht het concept 'identiteit' dan ook cruciaal om grip te krijgen op wat hij de hedendaagse *nmc-bricoleur* noemt. De *nmc-bricoleur* vergaart expertise via het formele opleidingstraject, trainingen en ervaring om zodoende een unieke, persoonlijke bundel van kennis te vergaren die als 'socially useful knowledge' kan worden

aangeboden.³ Om waardevol te zijn voor mogelijke opdracht- of werkgevers, doet de *nmc-bricoleur* er goed aan een interessant pakket aan ervaringen op te bouwen als belangrijk onderdeel van een welbewust 'project of the self' (Giddens 1991). Dat kan door middel van een beroepsloopbaan die relevante ervaringen aandraagt, maar zeker ook daarbuiten in de vrije tijd. Bovendien is de *nmc-bricoleur* voor het verkrijgen van opdrachten sterk afhankelijk van diens netwerk, nodig voor de vorming van zijn of haar reputatie en imago. De *nmc-bricoleur*, die niet kan terugvallen op een specifieke organisatie of de overheid als werkgever en evenmin de formeel gelegitimeerde expertise van de professional bezit, zal op andere manieren 'interessant' moeten worden. Persoonlijkheid en imago spelen hierbij volgens Martin een belangrijke rol.

Indien deze factoren inderdaad van belang zijn, zal dat het duidelijkst tot uiting komen onder degenen die als zelfstandige werkzaam zijn. Zij zullen zich in hun vrije tijd richten op activiteiten die onderdeel uitmaken van – of van pas komen bij – het netwerken en/of het creëren van het juiste imago. Daarbij valt te denken aan sociale activiteiten als sport of restaurant- en cafébezoek. Daarnaast luidt de verwachting dat zelfstandigen ook zullen kiezen voor activiteiten die van enig intellectueel niveau getuigen. Wie een onbenul is op bijvoorbeeld cultureel gebied, zal daarmee weinig opdrachtgevers voor zich innemen. Werk- of opdrachtgevers selecteren op middelbaar en hoger niveau op meer dan bestaande kennis en vaardigheden. Ze zijn in toenemende mate geïnteresseerd in de totale persoonlijkheid van potentiële werknemers (Brown 1995). Werknemers en freelancers houden zich op hun beurt steeds meer bezig met het uitbouwen van hun marktwaarde en steeds minder met loyaliteit ten aanzien van hun werk- of opdrachtgever. De hogere en middelbare zelfstandigen lijken dus geneigd tot een levensstijl waarin, naast meer sociale activiteiten, cultuurconsumptie een niet onbelangrijke plaats inneemt.

Dit beeld van de zelfstandige contrasteert sterk met het traditionele beeld van de sappelende kleine zelfstandige (Bourdieu's *petite bourgeoisie*) die deel uitmaakt van een slinkend segment van de arbeidsmarkt. Deze groep wordt juist gekenmerkt door conservatieve waarden en een ascetische levenshouding. Zij nemen cultuur te serieus om zich enige frivoliteit in de omgang ermee te

---

3 Waar dergelijke functies volgens Bourdieu vooral als vangnet fungeerden voor degenen voor wie het onderwijssysteem geen optimale toegang tot de arbeidsmarkt bood, zijn met name bedrijven die zich richten op media en entertainment voor jongeren nu zelf naarstig op zoek naar 'persoonlijkheden' die zij kunnen inzetten op het gebied van R&D of marketing.

durven permitteren. Ook is men zich te zeer bewust van de inspanningen die men (en eventueel de ouders) zich op de weg naar materiële welstand heeft getroost om kwistig te kunnen zijn. Niettemin verwachten we onder de hedendaagse zelfstandigen een vrijetijdspatroon te vinden dat meer lijkt op de omschrijvingen van Martin en Savage dan op dat van de traditionele *petite bourgeoisie*. Tussen het eind van de jaren zestig en midden jaren zeventig daalde het aantal zelfstandigen in verhouding tot het aantal werknemers gestaag, om in de jaren tachtig weer toe te nemen. De proportie ambachtslieden, boeren en winkeliers onder de werkzame bevolking is sterk gedaald (van zo'n veertig procent halverwege de negentiende eeuw tot tien procent eind vorige eeuw; Junggeburst 1994). Toch is het aantal zelfstandigen sinds de jaren tachtig in Nederland sterker gestegen dan in de meeste ons omringende landen (Bais et al. 1995; Wijmans 1999). Veruit de grootste stijging is te vinden in de dienstverlenende beroepen (financieel, zakelijk en overig). Dit duidt op een belangrijke verschuiving in de samenstelling van de categorie zelfstandigen.

Door ons in dit artikel te concentreren op de middelbare en hogere regio's van deze groep, zal de nadruk nog meer komen te liggen op dit segment van de uitdijende dienstensector. Reden genoeg om aan te nemen dat de door ons onderzochte zelfstandigen weinig trekken zullen vertonen van Bourdieus sobere *petite bourgeoisie*. Deze zelfstandigen zullen worden vergeleken met twee typen werknemers (eveneens geselecteerd op een bovengemiddelde beroeps-status): ambtenaren en werknemers uit het bedrijfsleven. Het onderscheid tussen deze twee groepen blijkt in de analyse van Savage et al. van groot belang. De traditionele culturele elite zou te vinden zijn onder de 'public sector welfare professionals', dus de ambtenaren, terwijl de postmoderne groep juist in delen van de private sector te vinden zou zijn. Martin voedt de veronderstelling dat binnen de private sector vooral de zelfstandigen tot die postmoderne groep gerekend kunnen worden. Door zelfstandigen, ambtenaren en werknemers uit het bedrijfsleven met elkaar te vergelijken, kan worden vastgesteld of de genoemde verschillen ook in Nederland terug te vinden zijn.

Welke concrete voorspellingen kunnen nu gedaan worden? Om te beginnen wordt verwacht dat hogere en middelbare werknemers in overheidsdienst het meest participeren in legitieme cultuur. De status van ambtenaar is vanouds gerelateerd aan vastigheid en een voorspelbare loopbaan. Een baan bij de overheid was een baan voor het leven. Deze relatieve bestaanszekerheid, gekoppeld aan een tamelijk bescheiden inkomen en een ruime culturele bagage, vormen de kenmerken van Bourdieus culturele elite. Ambtenaren zullen over het geheel meer dan anderen een consumptiepatroon laten zien dat bestaat uit

activiteiten die relatief tijdsintensief en geldextensief zijn, omdat we verwachten dat ze minder werkdruk ervaren en meer aandacht hebben voor bezigheden die een zekere investering, of cultureel kapitaal, vergen. Concreet wordt verwacht dat de ambtenaren uit de steekproef meer kranten en literaire boeken lezen en theaters en musea bezoeken dan de twee andere groepen, terwijl ze minder vaak naar horeca- en dansgelegenheden zullen gaan.

Personen die in het bedrijfsleven werken, hebben naar verwachting minder affiniteit met legitieme cultuur. Zij beschikken vanuit hun opleiding gemiddeld over minder cultureel kapitaal en zijn werkzaam in sectoren die verder afstaan van legitieme cultuur, een domein dat traditioneel met name door de overheid wordt bespeeld. We verwachten deze groep daarom het minst aan te treffen in culturele instellingen. Hun tijdsbesteding zal verhoudingsgewijs meer op populaire cultuur georiënteerd zijn (populaire boekgenres, televisie). Ze zullen een wat kapitaalsintensievere vrijetijdsbesteding kennen dan ambtenaren en mede daarom wat uithuiziger zijn (horeca).

Op basis van de ideeën van Martin en Savage, verwachten we bij de zelfstandigen uit de middenklasse een mengvorm te vinden. Zij zullen enerzijds meer dan de werknemers uit het bedrijfsleven geneigd zijn tot deelname aan legitieme cultuur (musea, theater, literatuur). Anderzijds zullen ze meer dan ambtenaren een op sociabiliteit georiënteerde, kapitaalsintensieve levensstijl bezigen (uitgaan, horeca). Het veronderstelde belang van hun netwerk, imago en 'narrative of the self' vereist dat zij ook sociaal een actief leven leiden in de vorm van bijvoorbeeld recepties, etentjes en uitgaan. Gezien het feit dat cultuur en sociabiliteit beide een grote rol zullen spelen bij het succesvol uitventen van de eigen bekwaamheden, zullen we bij deze groep in elk geval weinig tijdsintensieve vormen van vrijetijdsbesteding aantreffen en relatief veel kapitaalsintensieve activiteiten. In haar cultuurdeelname zal deze groep zich daarom eerder richten op cultureel uitgaansgedrag dan op lezen. Naar verwachting lijkt het activiteitenpatroon van de zelfstandigen met een hogere of middelbare functie het meest op een levensstijl die als postmodern zou kunnen worden gekarakteriseerd.

Ten slotte dient opgemerkt te worden dat dit onderzoek moet worden beschouwd als een exploratie, met name waar het de betekenis van het zelfstandig werkzaam zijn voor de vrije tijd betreft. Daarom is gepoogd om een groot aantal aspecten van de vrije tijd in kaart te brengen, ook wanneer daarover geen specifieke verwachtingen zijn geformuleerd.

Data en methode

Om verschillen tussen ambtenaren, werknemers uit het bedrijfsleven en zelfstandigen uit de nieuwe middenklasse in kaart te brengen en te toetsen, is gebruikgemaakt van het Nederlandse Tijdbestedingsonderzoek (ТВО). Sinds 1975 wordt er elke vijf jaar door een representatieve steekproef uit de Nederlandse bevolking een week lang een dagboek bijgehouden waarin respondenten per kwartier hun bezigheden noteren. Daarnaast vullen ze aan het begin en het eind van die week een vragenlijst in met informatie over hun sociaal-economische achtergrond, hobby's, mediagebruik et cetera. Sinds 1990 wordt er in de vragenlijsten ook geïnformeerd naar het beroep van alle respondenten en naar de sector waarin zij werkzaam zijn. Daarom zijn de data die zijn verzameld in 1990, 1995 en 2000 bruikbaar voor de toetsing van bovenstaande verwachtingen. Door de data van deze drie meetmomenten aan elkaar te koppelen, vergroten we niet alleen het aantal respondenten, maar is het bovendien mogelijk te kijken naar eventuele veranderingen in de tijd. Daarmee kan licht worden geworpen op de vraag of de nieuwe middenklasse bestaat uit segmenten die naar elkaar toe groeien of zich juist verder van elkaar verwijderen.

De afzonderlijke datasets bestaan uit 3415 (1990), 3227 (1995) en 1813 (2000) respondenten, hetgeen een totaal oplevert van 8455 respondenten. Uit deze set is een selectie gemaakt op basis van leeftijd en arbeidssituatie. Omdat de vraagstelling zich richt op de werkende nieuwe middenklasse, zijn alleen de respondenten meegenomen die ten minste twintig en ten hoogste zestig jaar oud zijn, betaalde arbeid verrichten en van wie bekend is of ze in overheidsdienst werken, in het bedrijfsleven of voor eigen rekening. Bovendien is een selectie gemaakt van respondenten die of met hun economische of hun culturele beroepsstatus (zie Ganzeboom, De Graaf & Kalmijn 1987) in de bovenste vijftig procent van de steekproef vallen. Deze grens is arbitrair, maar op deze manier biedt de analyse een onderlinge vergelijking van werknemers die zich bevinden in de middelste en hogere regionen van de arbeidsmarkt (de [nieuwe] middenklasse). Het aantal respondenten dat na deze selectie overblijft, bedraagt 2382 (856 voor 1990, 1046 voor 1995 en 480 voor 2000). Van deze respondenten zijn er 232 voor eigen rekening werkzaam (ook enkele meewerkende partners zijn hier meegerekend), 596 in overheidsdienst en 1554 bij het bedrijfsleven.

Voor de analyse is het van belang om zo volledig mogelijk te controleren voor andere verschillen tussen de beroepssectoren, naast de cruciale variabele

'sector' zelf. Daarom zullen de verschillen tussen sectoren stapsgewijs onderzocht worden, waarbij steeds meer relevante controlevariabelen worden toegevoegd die de geobserveerde verschillen mogelijk kunnen verklaren. In model 1 wordt het effect van sector op elementen uit de vrijetijdsbesteding onderzocht onder constanthouding van opleidingsniveau, leeftijd, sekse, het al dan niet hebben van een partner, het al dan niet in het huishouden aanwezig zijn van kinderen tot twaalf jaar oud, de gemeentegrootte en het meetjaar. Via deze variabelen wordt gecontroleerd voor de factoren die mogelijkheden en beperkingen met betrekking tot de vrijetijdsbesteding in het algemeen bepalen, voor zover deze niet direct van het uitgeoefende beroep afhankelijk zijn. Model 2 voegt aan deze controlevariabelen de economische en culturele beroepsstatus van de respondent toe, om na te gaan in hoeverre verschillen tussen de beroepssectoren verklaard kunnen worden op basis van de economische en culturele kennis en vaardigheden waarop een beroep wordt gedaan en de status die daarmee gepaard gaat. Hoewel respondenten mede op basis van deze twee variabelen zijn geselecteerd, verwachten we binnen de 'bovenste helft' van de arbeidsmarkt nog belangrijke verschillen aan te treffen. De laatste twee modellen voegen daaraan nog twee andere belangrijke hulpbronnen toe die verantwoordelijk kunnen zijn voor verschillen in vrijetijdsbesteding, te weten het netto gezinsinkomen per maand (model 3) en het aantal feitelijk gewerkte uren gedurende de dagboekweek (model 4).

De afhankelijke variabele in dit onderzoek is de vrijetijdsbesteding van de respondenten. Deze is vanzelfsprekend niet in een paar items te vangen. Er is voor gekozen om uit de TBO-enquêtes zoveel mogelijk vragen over cultuurdeelname mee te nemen⁴ en om daarnaast de tijdbestedingsvariabelen uit het dagboek te gebruiken. De afzonderlijke bezigheden die respondenten per kwartier konden noteren in de dagboeken zijn naar een hoger niveau (van gecombineerde activiteiten) geaggregeerd.⁵ Voor elk van deze 54 variabelen, die dus allemaal betrekking hebben op de daadwerkelijke tijdsbesteding gedurende

---

4 Cultuurdeelname is een activiteit die over het algemeen met een te lage frequentie wordt ondernomen om goed in kaart te kunnen worden gebracht op basis van dagboekgegevens die slechts één week tijd bestrijken.

5 Er is gebruikgemaakt van het eerste, nog meest gedetailleerde, aggregatieniveau dat in SCP-publicaties over TBO gebruikelijk is. Op dit niveau zijn de vele activiteiten uit het dagboek (240 in TBO 2000; zie Breedveld & Van den Broek 2001: 140) teruggebracht tot 54 bredere categorieën. De categorie 'overige activiteiten' is buiten beschouwing gelaten.

de onderzoekswEEK, is eveneens bekeken of de drie groepen verschillen vertonen in de tijd die zij eraan besteed hebben.

Voor 36 van de negentig onderzochte variabelen is bij ten minste één van de vier modellen een significant ($p < 0,05$) verschil tussen de beroepssectoren gevonden. We beperken ons bij de presentatie tot deze significant verschillende variabelen. Ze geven tezamen een goed inzicht in de dimensies die aan de verscheidene levensstijlen ten grondslag liggen. Daarnaast is getoetst in hoeverre verschillen tussen de sectoren tussen 1990 en 2000 zijn veranderd. Er was bij negen variabelen sprake van een significante trend. Een overzicht van alle onderzochte vrijetijdsactiviteiten is te vinden in de bijlage. Een vergelijking van de bijlage met Tabel 2 maakt duidelijk voor welke activiteiten geen enkel significant verschil tussen de drie sectoren is gevonden.

De beroepssector is geoperationaliseerd via dummie-variabelen. In de multi-pele regressie-analyse zijn de effecten weergegeven van het al dan niet als zelfstandige werken en het al dan niet in het bedrijfsleven werken. Deze effecten representeren de verschillen met de ambtenaren, die de referentiecategorie vormen. Afhankelijk van het meetniveau van elke activiteit, is de multivariate analyse uitgevoerd met behulp van lineaire of logistische regressie.

Resultaten

Om een beeld te geven van de mate waarin de werknemers uit de drie onderscheiden sectoren verschillen in hun overige relevant geachte kenmerken, worden in Tabel 1 hun gemiddelde scores op deze kenmerken vergeleken. De groepen laten geen significante verschillen zien in gemiddelde gemeentegrootte, proportie alleenstaanden, netto gezinsinkomen en arbeidsuren gedurende de dagboekweek. Wel zien we dat de gemiddelde leeftijd van de groep werknemers in het bedrijfsleven lager ligt dan bij de zelfstandigen en ambtenaren. Ook heeft deze groep wat minder vaak inwonende kinderen in de leeftijd tot twaalf jaar. De ambtenaren hebben gemiddeld het hoogste opleidingsniveau. De zelfstandigen springen er positief uit wat betreft hun economische beroepsstatus, terwijl de ambtenaren hier juist de laagste gemiddelde waarde laten zien. Voor de culturele beroepsstatus geldt dat het gemiddelde voor de ambtenaren gelijk is aan dat van de zelfstandigen. Werknemers uit het bedrijfsleven scoren hier aanmerkelijk lager dan de andere twee groepen.

TABEL 1

Gemiddelde scores op onafhankelijke variabelen, verschillen tussen zelfstandigen, ambtenaren en werknemers uit het bedrijfsleven.

	zelfstandig	overheid	bedrijfs- leven	significantie verschil
leeftijd in jaren	40,8	38,8	36,3	0,00
opleidingsniveau ^a	4,52	5,11	4,54	0,00
economische beroepsstatus	0,74	0,35	0,41	0,00
culturele beroepsstatus	0,63	0,63	0,27	0,00
netto gezinsinkomen ^b	4129	4060	4037	0,92
arbeidsuren dagboekweek	32,5	31,8	33,3	0,15
% vrouwen	45,3	50,2	54,5	0,01
% kinderen < 12 jaar	41,4	41,8	37,0	0,02
% alleenstaanden	22,4	24,8	25,5	0,60
gemeentegrootte ^c	4,52	4,70	4,70	0,38

n=2382

bron: TBO 1990-1995-2000

^a gemeten op een zevenpuntsschaal (LA, LB, MA, MB, HA, HB, WO)

^b gemeten in gulden per maand

^c gemeten op een achtpuntsschaal, variërend van minder dan 5.000 tot meer dan 250.000 inwoners.

Verschillen tussen de drie sectoren

Tabel 2 toont de resultaten voor de regressie-analyses. Van de vragen uit de surveys die voor en na de dagboekregistratie zijn afgenomen, vertoont het bezoek aan discotheken of houseparty's voor elk model een significant onderscheid tussen ambtenaren, die de referentiecategorie vormen, en de andere twee groepen. Ambtenaren gaan significant minder vaak naar een houseparty of discotheek, ook na controle voor alle overige factoren die dit verschil tussen de sectoren zouden kunnen verklaren. Verder zien we, zoals verwacht, dat zelfstandigen gemiddeld actiever zijn in hun vrije tijd dan ambtenaren (plusjes in de kolom onder model 1), terwijl bij werknemers uit het bedrijfsleven de culturele activiteiten juist achterblijven. Meer specifiek bezoeken zelfstandigen,

---

6 Ik zal spreken van 'verschillen' in tijdsbesteding, wanneer effecten van de dummies voor beroepssector in model 1 significant zijn. Dit is het model met de minste controle-variabelen. Waar de dummie-effecten in model 1 niet significant zijn, maar in model 2, 3 of 4 wel, is geen sprake van verschillen in tijdsbesteding tussen de beroepssectoren, maar wel van een effect van de beroepssector gegeven de controle-variabelen die in model 2, 3 of 4 zijn toegevoegd.

ook na controle voor alle overige variabelen, vaker restaurants en doen ze meer aan sport. Ze bezoeken eveneens vaker cafés, maar dit verschil met ambtenaren verdwijnt na toevoeging van de variabele gezinsinkomen in model 3.

TABEL 2

Effecten van de beroepssector op de items uit TBO 1990-1995-2000: scores representeren de verschillen met de groep ambtenaren

model: ¹	zelfstandig				bedrijfsleven			
	1	2	3	4	1	2	3	4
<i>surveys:</i>								
freq. bezoek discotheek / housparty	+	+	+	+	+	+	+	+
freq. toneel-concertbezoek	0	0	0	0	-	0	0	0
freq. museumbezoek	0	0	0	0	-	-	-	-
freq. restaurantbezoek	+	+	+	+	0	0	0	0
freq. bezoek aan café / bar	+	+	0	0	0	0	0	0
regelmaat sportbeoefening	+	+	+	+	0	0	0	0
literair boek gelezen in dagboek	0	0	0	0	-	-	-	-
kinder- en jeugdboeken in dagboek	0	0	0	0	-	-	0	0
literair boek gelezen afgelopen 12 mnd.	0	0	0	0	-	0	0	0
kinder-jeugdboek afgelopen 12 mnd.	0	0	0	0	-	0	0	0
spannend boek afgelopen 12 mnd.	0	0	0	0	+	-	0	0
strip-beeldroman afgelopen 12 mnd.	0	0	0	0	+	+	+	+
ander onderwerp afgelopen 12 mnd.	+	0	0	0	0	0	0	0
<i>dagboek:</i>								
01 uitoefening beroep (excl. reistijd)	+	0	0	+	+	0	+	+
04 tijd voor of na werk	-	-	-	-	-	-	-	-
05 woon-werkvervoer	-	-	-	-	0	0	0	0
06 werk aan maaltijden, afwas etc.	0	0	0	0	-	0	0	0
07 dagelijks huishoudelijk werk	+	+	+	+	+	+	+	+
08 ander huishoudelijk werk	0	0	0	0	0	0	+	+
10 onderweg voor huishoudelijk werk	+	+	+	+	0	0	0	0
11 kinderverzorging & andere huisg.	0	0	0	0	0	+	+	+
13 inkopen levensmiddelen	0	+	0	0	0	0	0	0
16 verkrijgen van loketdiensten	+	+	+	+	0	0	0	0
21 slapen/dutje overdag	0	+	+	+	-	0	0	0
22 alg. vormend en beroepsopdracht	-	-	0	-	-	-	0	0
25 deelname politieke organisatie e.d.	-	0	0	0	0	0	0	0
31 eten in restaurant	+	0	+	+	0	0	+	+
34 cultuurparticipatie	+	+	+	+	0	0	0	0
36 bezoek café, snackbar, dancing	+	+	+	+	+	+	+	+
39 knutselen, handwerken	0	0	0	0	0	0	0	+
40 solitaire hobbies	-	-	-	-	0	0	0	0
41 creatieve activiteiten	+	+	+	+	0	0	0	0
43 kinderspelen	0	0	0	0	0	0	+	+
49 muziek luisteren	-	-	0	0	-	-	-	-
50 televisie/teletekst kijken	-	-	-	-	0	-	0	0
52 kranten lezen	-	-	-	-	-	0	-	0

Tabel 2 (vervolg)

	jaar*zelfstandig	jaar*bedrijfsleven
<i>surveys:</i>		
kinder- en jeugdboeken in dagboekweek	0	-
boeken over gezondheid, opvoeding, mens en maatschappij, afgelopen 12 mnd.	+	0
<i>dagboek:</i>		
08 ander huishoudelijk werk	-	0
12 kinderbegeleiding	+	+
20 nachtrust	-	0
28 vrijwilligerswerk	-	-
33 bezoek aan evenementen	-	-
49 muziek luisteren	+	0
53 tijdschriften lezen	0	+

model 1: verschillen gecontroleerd voor leeftijd, sekse, aantal inwonende kinderen van 12 jaar en jonger, opleidingsniveau, gemeentegrootte, al dan niet alleenstaand zijn en meetjaar.

model 2: model 1 + controles voor de economische en culturele beroepsstatus van de respondent.

model 3: model 2 + controle voor het netto gezinsinkomen per maand.

model 4: model 3 + controle voor het aantal uren betaalde arbeid in de 'dagboekweek'.

De werknemers in het bedrijfsleven zijn, vergeleken met de ambtenaren, vaker te vinden op de dansvloer maar minder vaak in het museum. Dat deze groep minder frequent een toneelvoorstelling of concert bezoekt, wordt verklaard door hun lagere culturele beroepsstatus; het effect van de dummie 'bedrijfsleven' verdwijnt in model 2.

Voor het lezen van boeken vinden we verschillen tussen de gelezen boekgenres. Deze genres zijn twee keer aan bod gekomen. Voorafgaand aan de dagboekweek is de respondenten gevraagd aan te geven welke genres zij de afgelopen twaalf maanden gelezen hebben. Na de dagboekweek is gevraagd welke genres de respondenten gedurende de dagboekweek hebben gelezen. Gedurende de dagboekweek hebben werknemers uit het bedrijfsleven in elk model minder literatuur gelezen. Dit effect valt voor de meting op jaarbasis weg na controle voor hun beroepsstatus. Voor kinder- en jeugdboeken kan de geringe belangstelling in deze groep zowel voor de dagboekweek als voor de opgave op jaarbasis worden toegeschreven aan hun inkomenspositie. Stripboeken zijn daarentegen het populairst onder werknemers uit het bedrijfsleven wanneer we op jaarbasis kijken, overeenkomstig onze verwachting dat zij meer aan populaire cultuur doen. Ook spannende boeken zijn meer geliefd bij deze groep, maar dat wordt verklaard doordat hun gemiddelde (culturele) beroeps-

status verschilt van die van ambtenaren en zelfstandigen. De zelfstandigen lezen tenslotte vaker boeken over diverse onderwerpen, maar ook dit verschil verdwijnt na controle voor de (economische) beroepsstatus.

Wanneer we naar de dagboekgegevens kijken, zien we dat zelfstandigen meer tijd aan hun arbeid spenderen (model 1) en in model 4 blijkt dit verschil ook deels een sector-effect te zijn. Daar staat tegenover dat deze groep minder tijd kwijt is met woon-werkvervoer en andere activiteiten voor of na het werk. Het feit dat veel zelfstandigen aan huis werken, verklaart dit verschil en biedt hun kennelijk ook volop gelegenheid voor het verrichten van de dagelijkse huishoudelijke klusjes (stofzuigen, stoffen, bed opmaken of verschonen), waarvoor ze overigens ook meer onderweg zijn, en het verkrijgen van loketdiensten. Naast deze huishoudelijke verplichtingen zien ze echter meer kans om overdag een dutje te doen dan hun gemiddeld hoge beroepsstatus zou doen vermoeden. Uitgaan en sociabiliteit hebben hier duidelijk niet direct onder te lijden, gezien de positieve effecten van zelfstandig werken op restaurantbezoek, cultuurparticipatie en het bezoeken van cafés, snackbars en dancings. Dit gegeven correspondeert met het verwachte extroverte of sociale vrijetijdspatroon van de zelfstandigen, wat ook zichtbaar is in hun geringe belangstelling voor solitaire hobby's. Daarnaast kiezen ze, meer dan ambtenaren, voor creatieve activiteiten (bestaand uit scores op de dagboekcategorieën 'creatieve bezigheden' en 'musiceren, toneelspelen'). Aan algemeen vormend- en beroepsonderwijs besteden zelfstandigen minder tijd dan ambtenaren.

De dagboekgegevens laten voor de werknemers uit het bedrijfsleven minder verschillen met de ambtenaren zien. Net als de zelfstandigen besteden ze meer tijd aan de uitoefening van hun beroep en minder tijd aan marginale bezigheden voor of na het werk. Behalve dat ze actiever zijn in het dagelijkse huishouden, zijn ze ook meer geneigd cafés, snackbars of dancings te bezoeken dan ambtenaren. Ze eten niet vaker in restaurants dan ambtenaren, maar wel frequenter dan op basis van hun gezinsinkomen (model 3) verwacht mocht worden. Het mediagebruik (kranten en muziek) is geringer dan bij de ambtenaren, maar alleen voor muziek luisteren blijft dit verschil tot en met model 4 overeind. Deze tijdsintensieve bezigheid is, zoals verwacht, vooral onder ambtenaren populair.

Concluderend kunnen we dus stellen dat zelfstandig werken inderdaad een positieve invloed heeft op uitgaansgedrag, met name horeca en dansgelegenheden of -evenementen. Hierin scoren ze, meestal samen met de werknemers uit het bedrijfsleven, hoger dan de ambtenaren. De cultuurdeelname van zelfstan-

digen ligt volgens het dagboek hoger dan bij ambtenaren, volgens de surveys bestaat er geen significant verschil. Wel scoren ambtenaren en zelfstandigen op de hoog-culturele survey-onderdelen (musea, toneel, literatuur) hoger dan de werknemers uit het bedrijfsleven. Zelfstandigen richten zich in hun vrije tijd minder dan ambtenaren op solitaire of huiselijke activiteiten, terwijl ze hoger scoren op creatieve hobby's. De verwachte voorkeur van werknemers uit het bedrijfsleven voor populaire cultuuruitingen komt, naast het uitgaan, alleen naar voren in het lezen van strips en spannende boeken.

Convergentie – divergentie

Ten slotte kunnen we ons afvragen of de gevonden verschillen tussen de beroepssectoren zijn veranderd tussen 1990 en 2000. Daartoe zijn voor alle 54 dagboek-items interactievariabelen aan model 4 toegevoegd. Deze vraag is relevant in het kader van de discussie over de homogeniteit van de middenklasse. Neemt deze toe, dan zou de middenklasse zich mogelijk bewegen in de richting van een groep met steeds meer gezamenlijke belangen. Neemt deze af, dan vertonen de levensstijlen van verschillende segmenten uit de middenklasse steeds meer differentiatie en is er dus sprake van toenemende versnippering. Voor de inhoudelijke interpretatie van de interactie-effecten zijn de gemiddelde scores van de betreffende sectoren op verschillende meetmomenten waar nodig in de tekst vermeld.

Nadat de interactietermen van meetjaar met bedrijfssector zijn toegevoegd en op hun significantie getoetst, blijkt er in negen gevallen sprake te zijn van een interactie-effect. Ten eerste zijn werknemers uit het bedrijfsleven nog meer gaan verschillen van ambtenaren in hun neiging om kinder- en jeugdboeken te lezen. Zelfstandigen zijn daarentegen meer boeken gaan lezen ten behoeve van hun algemene ontwikkeling en zelfredzaamheid, waarmee ze juist dichter tegen de overige groepen aankruipen.

Bij 'ander huishoudelijk werk' is weer sprake van divergentie; zelfstandigen beknibben hierop (van 1,7 uur naar 0,8) terwijl ambtenaren juist een lichte toename laten zien (van 1,2 naar 1,3 uur per week). Ook zien we divergentie bij kinderbegeleiding, waar ambtenaren een flinke daling vertonen (van 2,7 naar 1,7). Voor nachtrust zien we een daling onder de zelfstandigen en een kleine stijging voor de andere twee groepen, waardoor de verschillen per saldo toenemen. Voor vrijwilligerswerk maken de zelfstandigen veel minder tijd vrij dan in het verleden (van 0,6 naar 0,3 uur), terwijl werknemers in het bedrijfsleven een daling van enkele minuten vertonen en de ambtenaren hun inzet juist

verhoogden van een klein half uur naar bijna vijf kwartier. Bij het bezoek aan evenementen zijn de ambtenaren aanzienlijk actiever geworden (van twintig naar veertig minuten) terwijl de zelfstandigen van een half uur naar tien minuten daalden en de werknemers uit het bedrijfsleven rond de twintig minuten bleven schommelen. Bij muziek luisteren zien we weer convergentie dankzij een daling onder de ambtenaren van een half uur naar zo'n tien minuten. Dat geldt ook voor het lezen van tijdschriften, waar de scores dankzij een daling onder de ambtenaren voor alle groepen rond het uur schommelen.

Samengevat zien we dus tekenen van zowel convergentie als divergentie, waarbij de laatste in de meerderheid zijn. Divergentie uit zich vooral waar het gaat om toegenomen drukte als gevolg van huishoudelijk werk en kinderverzorging onder zelfstandigen en werknemers in het bedrijfsleven, terwijl mediagebruik juist kleinere verschillen laat zien. Belangrijker is echter dat de meeste interacties niet significant zijn. Per saldo veranderen de verschillen tussen de drie beroepssectoren weinig.

Conclusies

Er bestaan binnen de hogere middenklasse belangrijke verschillen in de manieren waarop ambtenaren, werknemers uit het bedrijfsleven en zelfstandigen hun vrije tijd doorbrengen. Deze verschillen zijn in de periode 1990-2000 tamelijk stabiel gebleven. Zelfstandigen zijn zowel het meest actief in culturele zin (op basis van de dagboeken), maar ook op andere vormen van uitgaansgedrag scoren zij hoog. Daarnaast sporten ze het meest en hebben ze een voorkeur voor creatieve activiteiten. Hun mediagebruik (tv, radio, audio, kranten, tijdschriften) blijft achter bij dat van de ambtenaren. Ze kiezen daarmee voor een actieve vrije tijd waarin veel (buitenshuis) wordt ondernomen. Deze bevindingen zijn goeddeels in overeenstemming met resultaten van Savage et al. (1992) en met de verwachtingen van Martin (1998). Deze groep

---

7 Behalve dat sport helpt om er goed en gezond uit te zien, hetgeen belangrijk is voor een groep die zichzelf op persoonlijke titel moet aanprijzen, kan ook het feit dat deze groep in flinke mate afhankelijk is van cultureel kapitaal in belichaamde staat meespelen. Door te sporten onderhoudt men als het ware het eigen kapitaal (een gezonde geest in een gezond lichaam). Daarnaast leiden ziekte of een slechte conditie vaak meteen tot inkomstenderving.

zelfstandigen stemt in haar gedrag het meest overeen met wat in de literatuur de nieuwe middenklasse wordt genoemd.

Werknemers uit het bedrijfsleven verschillen minder van ambtenaren. Hun vrijetijd is wat minder cultureel getint, maar verschillen in uithuizigheid zijn relatief gering. Ze besteden, na controle voor overige kenmerken, meer tijd aan huishouden en kinderverzorging dan werknemers uit beide andere sectoren.

De gegevens tonen geen culturele pluriformisering van de middenklasse aan. Daarmee is evenwel niet aangetoond dat een dergelijk proces in het geheel niet gaande is. Het hier gerapporteerde onderzoek heeft betrekking op verschillen tussen beroepssectoren, maar differentiatie kan zich langs andere dimensies dan beroepssectoren voltrekken. Zo is bijvoorbeeld niet gekeken naar vakinhoudelijke aspecten die verder gaan dan de culturele of economische beroepsstatus. Ook is de onderzochte periode van tien jaar natuurlijk beperkt.

Wel is duidelijk dat het beeld van een klasse van zelfstandigen die min of meer voldoet aan Webers noeste arbeidsethos niet meer geldt, althans niet in de hogere regionen van de arbeidsmarkt. Er wordt weliswaar hard gewerkt, maar ook veel huishoudelijk werk verzet en ook de vrije tijd kenmerkt zich door een grote mate van (uithuizige) activiteit. De belangrijkste oorzaak van het verschil met de spaarzame kleine zelfstandigen van weleer lijkt gelegen in de veranderde samenstelling van deze groep. Waar we het enige decennia geleden vooral hadden over de slager, de bakker en de kruidenier, bestaat een groot deel van de zelfstandig werkzamen nu uit dienstverleners met een bovengemiddeld inkomen en een hoge beroepsstatus: de communicatieadviseur, de vrijevestigde psychotherapeut en de advocaat.

De relatie tussen arbeid en vrije tijd kan op verschillende manieren gedacht worden. Het is mogelijk dat zelfstandigen meer tijd besteden aan activiteiten die we als 'netwerken' zouden kunnen bestempelen, vanuit de noodzaak om potentiële opdrachtgevers te interesseren voor hun diensten. Dit verklaart mogelijk mede hun uithuizige vrijetijdsgedrag, met name het bezoek aan horecagelegenheden. De motivatie voor de culturele participatie van de zelfstandigen moet volgens Martin (1998) gezocht worden in het nut dat het vergaren van culturele hulpbronnen heeft voor de succesvolle uitoefening van het beroep. In deze visies staat de vrijetijdsbesteding strategisch in dienst van het beroep. Het is echter ook denkbaar dat personen die veel ambities hebben op het terrein van de vrije tijd bewust kiezen voor een bestaan als zelfstandige, vanuit de veronderstelling dat een dergelijk bestaan hun de ruimte en de hulpbronnen biedt om deze ambities te verwezenlijken. Het werken voor eigen rekening biedt relatief veel temporele vrijheden, wat ook het combineren van

arbeid en zorgtaken (huishoudelijk werk, boodschappen, maar niet kinderverzorging) kennelijk vergemakkelijkt. Daarnaast zou van een 'schijnverband' sprake kunnen zijn, bijvoorbeeld wanneer achterliggende persoonskenmerken (creativiteit, behoefte aan zelfontplooiing of 's ochtends niet op tijd uit bed kunnen komen) zowel de keuze voor een bestaan als zelfstandige als de invulling van de vrije tijd rechtstreeks beïnvloeden.

Savage et al. interpreteren de postmoderne levensstijl van hun 'private sector professionals and specialists' vooral als voortvloeisel van het feit dat deze groep belang heeft bij het legitimeren van nieuwe maatschappelijke posities, zoals Bourdieus nieuwe *petite bourgeoisie*. Indien dit ook geldt voor de zelfstandigen, hoeven de resultaten niet per se te duiden op een arbeidsmarktstrategie, maar meer op het herdefiniëren van status of prestige. Op basis van onze resultaten kunnen we vaststellen dat de verwachte voorwaarden voor een succesvol bestaan als zelfstandige (een combinatie van cultureel kapitaal en sociabiliteit) zichtbaar zijn in de vrijetijdsbesteding van deze groep. Wie niet voor de overheid werkt, heeft volgens Savage et al. (1992: 129) 'ontdekt' dat culturele hulpbronnen niet gesanctioneerd hoeven te worden door de overheid. Uitgaan (dancing, bar, restaurant) en cultuurparticipatie staan, naast sport en creatieve activiteiten, relatief vaak in de agenda van de zelfstandige. Men houdt zich, ondanks de hoge beroepsstatus, nauwelijks aan culturele canons of andere traditionele gedragsvoorschriften. Ook hoeft deze groep zich niet aan te passen aan een bestaande bedrijfscultuur of de wensen van hun meerderen. Maar duidt hun vrijetijdspatroon op Martins arbeidsmarktstrategie? De motieven kunnen we op basis van de beschikbare gegevens niet direct in kaart brengen. Volgens Martin (1998) identificeren zelfstandigen zich sterk met hun werk, met name omdat zij de buitenwereld ervan moeten overtuigen dat hetgeen zij te bieden hebben nuttige kennis is ('socially useful knowledge'). In het beste geval zijn ze zelf het levende voorbeeld van de geneugten die het gebruikmaken van hun diensten de cliënt kan brengen (zoals gezondheid, welvaart, efficiëntie, geluk of inzicht). Een veelzijdige, uithuizige, flexibele invulling van de vrije tijd hoort daarbij. Enerzijds zijn veel (vooral kleine) zelfstandigen te typeren als dynamisch en prestatiegericht; anderzijds, vanwege hun onafhankelijke positie, als outsiders (Wijmans 1999: 404). Al deze eigenschappen maken deze groep tegelijk bij uitstek tot uitdragers van een Savages omnivore, of postmoderne, levensstijl. Dat een omnivore levensstijl uitstekend aansluit bij de vaardigheden die de hedendaagse arbeidsmarkt van haar hooggekwalificeerde werknemers eist, beweerde DiMaggio (1991) overigens ook al.

Wanneer arbeidsmarktstrategieën in zijn algemeenheid richtinggevend zouden zijn voor levensstijlpatronen, zou deze invalshoek ook moeten kunnen

helpen bij het verklaren van de levensstijlen van ambtenaren en werknemers uit de private sector. Kan de levensstijl van ambtenaren bijvoorbeeld eveneens worden begrepen als voortvloeiend uit hun binding met de publieke sector en, zo ja, hoe kunnen we dat aantonen? Staan hun intensieve leesgedrag en hun voorkeur voor solitaire hobby's in dienst van hun beroep? Of zetten de preferenties die deze gedragingen sturen aan tot de keuze voor een loopbaan als ambtenaar? Hoewel de gevonden verschillen tussen subgroepen binnen de nieuwe middenklasse in hoofdlijnen overeenstemmen met de verwachtingen, luidt ook hier de eigenlijke vraag of het verband tussen levensstijl en maatschappelijke positie in een bepaalde causale richting gedacht kan worden. Staat de vrije tijd strategisch in dienst van de beroepskansen (Martin), of leidt een relatief nieuwe beroepspositie tot het zoeken naar een bijpassende – al dan niet ten dienste van legitimatie staande – levensstijl? Volgens Bourdieu is er sprake van wederzijdse beïnvloeding. Hij heeft daarin vast gelijk, maar de aard van bepaalde beroepsposities zal het relatieve gewicht waarschijnlijk beïnvloeden. Hoe meer belang in de werkkring wordt gehecht aan iemands totale persoonlijkheid en hoe meer iemand zichzelf voortdurend moet 'verkopen', hoe meer de beroepskansen afhankelijk zijn van een levensstijl die zichtbaar getuigt van relevante capaciteiten en gewaardeerde eigenschappen. Dat geldt waarschijnlijk niet alleen voor popsterren en politici, maar ook voor de hier onderzochte zelfstandigen.

Literatuur

- Bais, J., W.H.M. van der Hoeven & W.H.J. Verhoeven (1995) *Determinanten van zelfstandig ondernemerschap*, Den Haag: OSA.
- Bourdieu, Pierre (1984) *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, Londen: Routledge.
- Breedveld, Koen & Andries van den Broek (2001) *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*, Den Haag: SCP.
- Broek, Andries van den (1999) *Van specialisten naar generalisten. Ontspecialisering en rolverving in het dagelijks leven*, Paper gepresenteerd op de Marktdag Sociologie te Utrecht, 27 mei 1999.
- Brooks, David (2000) *Bobos in Paradise. The New Upper Class and How They Got There*, New York: Simon & Schuster.
- Brown, P. (1995) 'Cultural capital and social exclusion: some observations on recent trends in education, employment and the labour market', *Work, Employment and Society*, 9 (1): 29-51.

- DiMaggio, Paul (1991) 'Social structure, institutions, and cultural goods: the case of the United States', in Pierre Bourdieu & James S. Coleman (eds.), *Social Theory for a Changing Society*, pp. 133-155, Boulder: Westview Press.
- Eijck, Koen van (1999) 'Socialization, education, and lifestyle: how social mobility increases the cultural heterogeneity of status groups', *Poetics*, 26: 309-328.
- Eijck, Koen van, Jos de Haan & Wim Knulst (2002) 'Snobisme hoeft niet meer: de interesse voor hoge cultuur in een smaakdemocratie', *Mens en Maatschappij*, 77: 153-177.
- Eijck, Koen van & Kees van Rees (2000) 'Media orientation and media use: television viewing behavior of specific reader types from 1975 to 1995', *Communication Research*, 27: 574-616.
- Featherstone, Mike (1991) *Consumer Culture and Postmodernism*, Londen: Sage.
- Giddens, Anthony (1991) *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press.
- Ganzeboom, Harry, Paul M. de Graaf & Matthijs Kalmijn (1987) 'De culturele en economische dimensie van beroepsstatus', *Mens en Maatschappij*, 62: 153-157.
- Graaf, Nan Dirk de & Bram Steijn (1997) 'De "service" klasse in Nederland: een voorstel tot aanpassing van de EGP-klassenindeling', *Tijdschrift voor Sociologie*, 18: 131-154.
- Green, Andy (1990) *Education and State Formation. The Rise of Education Systems in England, France and the USA*, New York: St. Martin's Press.
- Groenman, Sjoerd (1961) 'The movement of culture and people on the social ladder', *International Journal of Comparative Sociology*, 2: 42-46.
- Haan, Jos de & Wim Knulst (2000) *Het bereik van de kunsten*, Den Haag: scp.
- Junggeburst, J.H.F. (1994) *Arbeid en ondernemerschap. Ontwikkeling en structuur van de arbeidsmarkt*, Utrecht: Lemma.
- Kraaykamp, Gerbert & Nan Dirk de Graaf (1995) 'Sociale differentiatie in materiële en cultuurconsumptie: een kwestie van leefstijl', in Jaap Dronkers & Wout Ultee (eds.), *Verschuivende ongelijkheid in Nederland. Sociale gelaagdheid en mobiliteit*, pp. 223-246, Assen: Van Gorcum.
- Martin, Bill (1998) 'Knowledge, identity and the middle class: from collective to individual class formation?', *The Sociological Review*, 46 (4): 653-686.
- Savage, Mike, James Barlow, Peter Dickens & Tony Fielding (1992) 'Culture, consumption and lifestyle', in Savage et al. (eds.), *Property, Bureaucracy and Culture. Middle-Class Formation in Contemporary Britain*, pp. 99-131, Londen: Routledge.
- Wijmans, Luuk (1999). 'Voor jezelf beginnen: een nieuwe trend? Zelfstandigen zonder personeel in een flexibiliserend arbeidsbestel', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 26: 402-422.
- Wynne, Derek (1998) *Leisure, Lifestyle and the New Middle Class. A Case Study*, Londen: Routledge.

Bijlage

Overzicht van alle vergeleken activiteiten

De items die zijn gebruikt voor de analyse, vallen uiteen in vragen uit de vragenlijsten aan begin en eind van de week waarin het dagboek werd ingevuld (survey-items), en geaggregeerde activiteiten die m.b.v. het dagboek in kaart zijn gebracht (da gboek-items)

survey-items:

Heeft respondent 1) de afgelopen twaalf maanden en 2) gedurende de week waarin het dagboek werd bijgehouden, onderstaande soorten boeken gelezen, niet uit hooft de van diens beroep, opleiding of studie:

- literaire boeken
- jeugdboeken
- romantische boeken (streek-, familie-, doktersromans)
- spannende boeken (misdaad, spionage, detective e.d.)
- stripboeken/beeldromans
- boeken over gezondheid, opvoeding, mens en maatschappij
- boeken over kunst, cultuur, geschiedenis
- boeken over tuinieren, doe-het-zelf
- boeken over hobby's en overige vrijetijdsbesteding
- naslagwerken, (puzzel)woordenboeken, atlanten
- boeken over andere onderwerpen

Bezoekfrequentie van de volgende gelegenheden:

- discotheek/houseparty
- een feest buitenshuis
- de bioscoop
- toneel, concert, operette, opera, cabaret of musical
- revue/show
- museum of tentoonstelling
- café/bar
- cafetaria, snackbar, fastfoodgelegenheden
- restaurant (geen fastfood)
- speelhal/casino

Hoe vaak gaat u eten bij familie of kennissen?

Hoe vaak krijgt u familie of kennissen thuis te eten?

Doet u aan sport? Zo ja, hoe vaak doet u dat?

Doet de respondent aan ten minste één van de zestien genoemde soorten vrijwilligerswerk?

dagboek-items:

01	uitoefening beroep	28	vrijwilligerswerk
02	overwerk	29	onderweg t.b.v. participatie
03	nevenbaan	30	sociale contacten
04	tijd voor of na werk	31	eten in restaurant
05	woon- werkvervoer	32	bezoek sportwedstrijden
06	werk aan maaltijden, afwassen etc.	33	bezoek evenementen
07	dagelijks huishoudelijk werk	34	cultuurparticipatie
08	ander huishoudelijk werk	35	feestje, etentje.
09	wassen, strijken, kledingonderhoud	36	bezoek café, snackbar, dancing etc.
10	onderweg voor huishoudelijk werk	37	onderweg voor uitgaan
11	kinderverzorging en andere huisgenoten	38	sportbeoefening
12	kinderbegeleiding	39	knutselen, handwerken
13	inkopen levensmiddelen	40	solitaire hobby's
14	andere inkopen, winkelen	41	creatieve activiteiten
15	persoonlijke verzorging buitenshuis	42	gezelschapsspelen
16	verkrijgen van loketdiensten	43	kinderspelen
17	wachten op onderweg voor boodschappen	44	onderweg voor hobby's e.d.
18	persoonlijke verzorging	45	karweitjes, tuinieren, planten verzorgen
19	eten en drinken	46	vissen, jagen
20	nachtrust	47	uitstapjes, wandelen, fietsen
21	slapen, dutje overdag	48	radio luisteren
22	algemeen vormend & beroepsonderwijs	49	muziek luisteren (cd, cassette etc.)
23	vorming & cursussen	50	televisie, teletekst kijken
24	onderweg voor onderwijs en vorming	51	boeken lezen
25	deelname politieke organisatie e.d.	52	kranten lezen
26	verenigingswerk	53	tijdschriften lezen
27	kerkgang	54	ontspannen, luieren